

Tarih Dergisi

Turkish Journal of History

Araştırma Makalesi | Research Article

Açık Erişim | Open Access

Moğolistan'da Bulunan Bir Türk Enstrümanı: Altay Arpı

A Turkic Instrument Found In Mongolia: Altay Harp

Ekrem Kalan¹

¹ Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Orta Çağ Tarihi Anabilim Dalı, Antalya, Türkiye.

Öz

Kültürün önemli unsurlarından birisi, duygu ve düşüncelerin notalar ve ezgiler vasıtasıyla ifadesi olan müziktir. Bu sebeple her kültürde olduğu gibi Türk kültüründe de müzik, müziğin icra edildiği enstrümanlar, ezgiler önemli bir yer tutmaktadır. Bilindiği gibi konar-göçer bir yaşam tarzına sahip olan İslam öncesi Türk devletleri ve topluluklarında sürdürülen bu yaşam tarzı, yazılı eserlerin yerine somut olmayan kültürel varlıklarının daha fazla ön planda olmasını büyük ölçüde zorunlu kılmıştır. Bu kültürel varlıklar somut olmasa bile mutlak suretle taşınabilir niteliktedir. Özellikle son yıllarda Moğolistan, Çin, Kazakistan ile Rusya Federasyonu'na bağlı Altaylar, Hakasya ve Abakan gibi bölgelerde Hun ve Göktürk dönemine ait kurgan ve anıt mezarlarda yapılan çalışmalar, İslam öncesi dönemde konar-göçer Türk halklarının kültürel yaşantısına dair çok kıymetli bilgileri bize sunmaktadır. Son dönemlerde yapılan bu arkeolojik çalışmalar sonucunda elde edilen verilere bakıldığında İslam öncesi dönemde yaşayan Türk boylarının sosyal ve kültürel hayatında müziğin önemli bir unsur olduğunu net bir şekilde görmekteyiz. Nitekim 2008 yılında güneybatı Moğolistan'daki Cargalant Hairhan denilen bir bölgede Göktürk Dönemine ait oldukları tespit edilen ve bir çoban tarafından tesadüfî bir şekilde keşfedilen mağaradaki buluntular arasında ok, yay, sadak, bıçak, eyer, ince demir zırh gibi çeşitli silah ve savaş aletlerinin dışında bu çalışmanın konusunu teşkil eden bir müzik aleti de yer almaktadır. Mağaradan çıkarılan bu müzik aletine daha sonraları Altay Arpı adı verilmiş olup, günümüze değin Avrasya'da bulunmuş olan müzik aletlerinin nadide örneklerinden birisini oluşturmaktadır.

Altay Arpı, Avrasya coğrafyasında daha önceleri bulunan diğer arplardan farklı olarak, üzerinde çeşitli figür ve tasvirleri barındırmakla birlikte, yaklaşık 60 karakter ve 6 satırdan oluşan runik harfli Göktürkçe bir metin de taşıması yönüyle benzerlerinden kesin bir şekilde ayrılmaktadır. Başka bir deyişle Altay Arpı sadece bir müzik aleti olmanın ötesinde üzerine kazınmış tasvirler yönüyle sadece İslam öncesi Türklerin sanat ve estetik anlayışları hakkında değil, aynı zamanda yaşadıkları bölgelerin coğrafi özellikleri ile bu bölgelerde daha önce yaşamış canlılar hakkında da değerli bilgiler sunar. Yine üzerinde yer alan Göktürk harfli metin ise bu sahada çalışan çok sayıda Türkolog açısından muhteşem bir buluntu niteliğindedir. Burada dikkatimizi çeken başka bir husus ise, bu yazıtın bir müzik aleti üzerinde bile yer almasının toplumsal açıdan yazının İslam öncesi Türk toplumunda yaygın olarak kullanıldığına da delalet etmesidir. Bu husus da toplumun çeşitli katmanlarında yazının öğretiminin yapıldığı mekânlar yani okulların varlığı üzerine de düşünmemiz gerektiğinin altını çizmektedir.

Yaklaşık 1500 yıl öncesine ait bu muazzam arp, Moğolistan ile Almanya arasındaki ikili antlaşmalar çerçevesinde Almanya'nın Bonn şehrinde gerçekleştirilen restorasyon ve rekonstrüksiyon çalışmaları neticesinde yeniden hayat bulmuştur. Rekonstrüksiyonuna dayanılarak, idealize edilmiş şekliyle bugün Moğolistan'da geleneksel bir Moğol enstrümanı olarak, asırlar öncesindeki görevini ifa etmekte olup, bozkırın en güzel ezgilerini günümüze taşımaktadır.

Abstract

Music is a vital element of culture, expressing emotions and thoughts through notes and melodies. In Turkic culture, music, the instruments used to perform it, and the melodies themselves hold significant importance. The nomadic lifestyle that characterized pre-Islamic Turkic states and communities made intangible cultural assets, such as music, more prominent than written works. Despite their tangible nature, these cultural assets are inherently portable.

Atıf | Citation: Kalan, Ekrem . "Moğolistan'da bulunan bir Türk enstrümanı: Altay Arpı." *Tarih Dergisi-Turkish Journal of History* 86 (2025): 1-14. <https://doi.org/10.26650/iutd.1580933>

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

© 2025. Kalan, E.

Sorumlu Yazar | Corresponding author: Ekrem Kalan ekremkalan@gmail.com

In recent years, archaeological studies in kurgans and memorial tombs from the Hun and Göktürk periods in regions like Mongolia, China, and Kazakhstan -along with areas such as Altai, Khakassia, and Abakan in the Russian Federation- have revealed valuable information about the cultural life of pre-Islamic nomadic Turkic peoples. These findings indicate that music was an indispensable aspect of the socio-cultural life of the Turkic tribes during this era.

In 2008, a cave was accidentally discovered by a shepherd in a region called Cargalant Hairhan in southwestern Mongolia, revealing artifacts from the Göktürk Period. Among the various items recovered, which included weapons and war tools such as arrows, bows, saddles, knives, and thin iron armor, was a musical instrument that is the focus of this study. This instrument later became known as the Altai Harp and is considered a rare specimen among musical instruments discovered in Eurasia to date.

The Altai Harp stands out from other harps found in Eurasia due to its runic script in the Göktürk language, which contains approximately 60 characters and six lines, along with various figures and depictions. This means that the Altai Harp is not only a musical instrument but also provides insights into the artistic and aesthetic sensibilities of pre-Islamic Turkic people. Furthermore, the engravings offer significant information about the geographical features of the regions they inhabited and the creatures that once lived there. The runic script, with its inscriptions, represents a unique example for Turkologists studying this field. This emphasizes the importance of considering the existence of schools, or places where writing was taught, across various levels of society.

Shortly after its discovery, this magnificent harp, dating back approximately 1,500 years, was restored and reconstructed in Bonn, Germany, under bilateral agreements between Germany and Mongolia. Based on this reconstruction, the harp now serves as a traditional Mongolian instrument, bringing the beautiful melodies of the steppes from centuries past into the present day.

Anahtar Kelimeler Moğolistan • Göktürk • Altay Arpı • Müzik • Türk Yazıtları

Keywords Mongolia • Göktürk • Altai Harp • Music • Turkic Inscriptions

Giriş

Tarih boyunca toplumların maddi kültür varlıklarının oluşumunda yaşam tarzının etkisi, tartışılmaz bir gerçekliktir. Bozkırda yaşam koşulları konar-göçer Türk toplumunun genel itibarıyla çağdaşları olan diğer medeniyet merkezlerindeki gibi devasa yapılar ve anıtlar bırakmak yerine yaşam tarzlarına uygun olarak, ancak beraberlerinde götürebilecekleri taşınabilir maddi kültür ortaya koymalarına imkân vermiştir.

Bu nedenledir ki, gerek eski Türklerin gerekse de bozkırdaki en önemli komşularımız olan Moğolların yaşadığı bugünkü Moğolistan'daki taşınabilir Türk maddi kültür varlıklarının incelenmesi, geçmişte bozkırdaki yaşamın ipuçlarına ulaşmamız açısından son derece önemli bir role sahiptir. Son yıllarda başta Moğolistan olmak üzere, Çin, Kazakistan ve Rus Altayları ile Abakan ve Hakasya bölgelerinde yapılan arkeolojik kazı çalışmaları sahip olduğumuz bazı verileri güncellememiz gerektiğini ortaya koymaktadır.

Bozkırda yaşamın bir gereği olarak, avcılık, hayvancılık ve kısmî tarım faaliyetleri ekonomik yaşamın temelini oluşturmaktadır. Bozkırda konar-göçerlerin otlak ihtiyacı kaynaklı olarak her yıl gerçekleştirdikleri dikey ve yatay göçler, bu yaşamın vazgeçilmezidir. Bütün bu hareketlilik esnasında konar-göçerler sanatlarını da icra etmeyi ihmal etmemişlerdir. Neticede konar-göçerler kozmonografilerini, duygularını, düşünce dünyalarını sembollerle ve müzik yoluyla ifade etmeyi tercih etmişlerdir.

Bu yönüyle düşünüldüğünde eski Türklerin kültürel hayatında müziğin vazgeçilmez bir unsur olduğunu arkeolojik veriler de desteklemektedir. Bilinen en eski Türk müzik aletlerinden birisi Avarlara ait çifte kavaldır. Bu kaval Macaristan'daki Jânoshida kazısında bir Avar mezarından çıkarılmıştır. Kaval turna kemiğinden son derece sanatkârane bir işçilikle yapılmıştır. Bu çeşit çifte kavallar günümüzde Kafkasya ve özellikle de İdil çevresinde yaşayan halklar arasında kullanılmaktadır.¹ Bunun dışında çok sayıda farklı türdeki müzik aleti yine çeşitli kazılarda ortaya çıkarılmıştır. Ancak bunlar içerisinde en müstesna yere sahip

¹ Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, TKAE Yay., Ankara 1993, s. 39.

olanı şüphesiz “Altay Arpı”dır. Altay Arpı ise Asya’da günümüze kadar tespit edilmiş 9 arptan bir tanesi ve en yeni keşfedilenidir. Meselenin daha iyi anlaşılması açısından daha önce Avrasya’da keşfedilmiş arplar hakkında kısaca bilgi vermekte fayda vardır.

1. Avrasya Bozkırları’nda Bulunan Diğer Arplar

Günümüzde, Avrasya’da yapılan arkeolojik kazılarda 9 adet arp türü çalgı aleti bulunduğuna değinmiştik. Bunlardan en eskisi Tunç Çağı’na ait olup, en modern Sarmat Kültürü’nün son dönemi olan MS I-II. yüzyıllara aittir. Coğrafik dağılım olarak çalgı aletlerinin çoğu Moğolistan’a sınırı olan Doğu Türkistan topraklarından ve Rusya Federasyonu Altay Halk Cumhuriyeti sınırlarında elde edilmiş olup, daha uzak bir alan olan Ukrayna’daki Karadeniz sahilinden elde edilen benzer bir müzik aleti de mevcuttur.

Pazırık (İskit) Arpı: Rusya Federasyonu Altay Halk Cumhuriyeti topraklarında bulunan MÖ V. yüzyıla ait, Pazırık Kurganı’nda bulunan birçok sanat eseri arasında bir adet ahşap arp yer almaktadır. Bu arpın, diğer eşyalar gibi, buraya eski Türk inanışlarına uygun bir şekilde ölenin kullandığı eşyalardan olması sebebiyle konulmuş olduğu açıkça görülmektedir. 1947 yılında II. Pazırık Kurganı’nda ikiye bölünmüş halde bulunan çalgı aleti başta kazı heyetine başkanlık eden S. İ. Rudenko tarafından 2 ayrı çalgı aleti olarak düşünülmüş olsa da sonradan, yapılan restorasyonlar sonucunda tek çalgı aleti olduğu ortaya çıkmıştır. Aletin fiziksel durumu incelendiğinde en az altı telli bir müzik aleti olduğu net bir şekilde anlaşılmaktadır.²

Sarmat Dikey Arpı: Bu arp, 1918 yılında bugünkü Ukrayna’daki Herson ve Nikolayevskiy bölgeleri arasındaki Antik Yunan şehri Ol’viy civarlarındaki kurganda bulunmuştur. Kurgan adetleri ve eserlerin karşılaştırmalı araştırmasına göre söz konusu çalgı aleti, MS I-III. yüzyıllara aittir. Çalgı aletinin yan tarafları ve ayı figürünün üstünde kazılmış Sarmat damgası bulunmaktadır. Daha önce bulunmuş çalgı aletleri arasında bununla benzetilebilecek tek örnek Pazırık Kurganı’ndaki köşeli arptır. Gerçekten de küçük detaylar dikkate alınmazsa bahsi geçen 2 çalgı aleti birbirine oldukça benzemektedir. Sarmat Arpı’nın üstünde ayı ve kuş oymaları ve damga bulunması nedeniyle Pazırık Arpı’na göre kültürel içerik olarak daha zengindir. Çalgı aletinin sapı üstündeki izlere bakılırsa 5 telli olduğu anlaşılmaktadır.³

Doğu Türkistan Arpları: Çin’de yapılan arkeolojik araştırmalarda “kunghou” olarak adlandırılan arp, çok telli dikey bir arpa tesadüf edilmektedir. Çin’de çok köklü bir tarihi geçmişe sahip olan önceleri yatay, Batı Han İmparatorluğu devrinden itibaren de dikey arplar Ming Hanedanı devrine kadar yaygın olarak kullanılmıştır. Çin müzikologları, 1950 yılından beri söz konusu çalgı aletinin yeniden kullanılmaya başlanması için çaba göstermeye başlamış, 1980’li yıllarda başarıya ulaşarak halk arasında yaygınlaştırmıştır. Yeniden kullanılmaya başlanan arp, Avrupa’nın klasik dikey arpına benzemekte olup çift şeritli 36 adet telden oluşmaktadır.

Çin’de muhafaza edilen 6 adet köşeli arpın tamamı, Doğu Türkistan’da bulunmuştur. Elbette söz konusu dönemde Doğu Türkistan, Tunç Çağı’ndan Erken Demir Çağı’na kadar Orta Asya, Kuzey Hindistan ve Çin’in ortasında bulunup kültürel anlamda etkileşimin yoğun olduğu bir bölgeydi. Bu yönüyle Doğu Türkistan üzerinden Çin’e yayılan bir müzik aleti olduğu net bir şekilde görülmektedir.⁴

Yukarıda anlatılan türden çok sayıda arp Avrasya topraklarında uzun zamandır karşımıza çıkmaktadır. Ancak aşağıda anlatacağımız “Altay Arpı”nı diğerlerinden ayıran en önemli özellik, arpın üzerinde runik harfli Göktürkçe bir metin yer almasıdır.

²Vladimir Nikolayevič Basilov, “«Skifskaya arfa»: Drevneyşiy smıçkoviy instrument?”, *Sovetskaya Etnografiya*, IV (1991), s. 140.

³Aleksandr Vladimirovič Simonenko, “Sarmatskoye pogrebeniye s tamgami na territorii Ol’viyskogo gosudarstva”, *Zoloto, kon’ i čelovek: Sbornikstatey k 60-letiyu Aleksandra Vladimiroviča Simonenko*, Red. A. V. Simonenko, Kiev 2012, s. 248.

⁴T. Törbat-D. Batsuh-T. Batbayar, “Cargalant hairhanı högcmiyn zemseg”, *Talin mor’ton daiçdin öv soyol*, Ulaanbaatar 2014, s. 158.

2. Altay Arpı'nın Keşfi ve Bulunduğu Mağara

2005-2007 yılları arasında Moğolistan Bilimler Akademisi -o dönemdeki adıyla- Arkeoloji Enstitüsü ile Moğol Altayı Çalışmaları Enstitüsü ortaklığında en batıdaki kadim Türk Yurdu Bayan-Ölgiy'de yürütülen “Moğol Altayları'nın Batı Kısımlarındaki Arkeolojik Anıtlar I” adlı proje kapsamında adı geçen bölgedeki anıtların tespiti ve belgelendirilerek, kayıt altına alınması amaçlanmaktaydı. 2008 yılında adı geçen proje kapsamında yapılan yüzey çalışmaları Hovd Aymağı'nda sürdürülmekteydi.⁵

25 Mayıs 2008 günü Altay Dağları'nın Moğolistan sırtında uzanan ve Cargalant-Hairhan olarak adlandırılan kısmında “Ömnöhön Aman”, adlı yerde bulunan “Nühen Had”, yani “Delikli Kaya” denilen bir mağarada Namsrai Dandar isimli bir çoban, hayvanlarını güderken dinlenmek üzere bir tepede durduğu esnada dikey ağızlı bir mağara girişi fark etmiş ve bu mağaranın içerisine doğru bakmasıyla Türk dönemine ait bir kurganın keşfi gerçekleşmiştir.

Dandar, mağara o esnada kuş yumurtası, fare dışkısı ve aşırı derecede toprakla dolu olduğu için mağaraya girebilmek için öncelikle bu fazla malzemeyi mağara dışına doğru çıkartmaya başlamıştır. Bu esnada yuvarlak bir ucu olan tahta bir nesne fark ederek, bu nesneyi çıkartmaya çalışmış ve bunun bir eyer olduğunu anlamıştır. Ardından bir yay, sadak ve sadece birinin demir ucu olmak kaydıyla 23 adet ok bulunca buranın bir kurgan olduğuna kanaat getirmiştir. Bunun üzerine çıkardığı malzemelerin üstünü kurganın batı kısmına koyup, üzerlerini toprakla örterek, malzemeleri saklamıştır. En önemlisi diğer malzemelere dokunmamış ve yerlerini değiştirmemiştir. Çoban Dandar bu hadiseyi ailesiyle paylaştığında oğlu köylerindeki okulun tarih öğretmeni Çimtdorc Enhtör'ün bölgedeki tarihi ve arkeolojik eserlere dair ilgisini ve bu eserlerin listelerini hazırlayarak, kayıt altına aldığından bahsetmiştir. Dandar, bu konuyu Öğretmen Enhtör ile paylaşmış, ancak, yaylaya göç zamanı geldiği için 3 gün sonra ailesiyle göç etmiş ve kurgan alanına dönmemiştir. Öğretmen Enhtör ise konuyu en kısa zamanda Moğolistan Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü ile paylaşmıştı. Bu heyecan verici keşfin haberini alan Tsagaan Törbat başkanlığındaki kazı ekibi 26 Haziran 2008 günü mağaranın bulunduğu yere ulaşmış, Çoban Dandar ile Öğretmen Enhtör'dan keşif hakkında bilgi almışlardır.⁶

Kurgan-mağara (GPS) 47°37'433" enlem ve E 92°27'273" boylamda, deniz seviyesinden 1866 m yükseklikte bulunmaktadır. Tsagaan Törbat başkanlığında bir grup arkeolog 26 Haziran 2008 tarihinde mağaraya girmişlerdir. Söz konusu mağaranın 86 x 60 cm boyutlarındaki ağızı yüksekçedir. İçeriye 95 cm civarında bir mesafeden kayarak girilmektedir. İçeriye tek bir oda gibidir. Odanın tabanı 130 x 280 cm genişliğindedir. Mağaranın doğu tarafındaki duvara doğru iki üzengi ve eyerin bir kenarı açıkça görülmekteydi. İskeletin 20-25 yaşlarında 166,7 cm boyundaki genç bir erkeğe (Resim 1) ait olduğu tespit edilmiştir.⁷

⁵Turbat Ts. - Batsuh D. - Batbayar T., “Skal'noye zahoroniye s muzikal'nim instrumentom v mongol'skom Altaye (Predvaritel'niye otsenki)”, *Drevniye kul'turi Mongolii i Baykal'skoy Sibiri*, Materialı Mejdunarodnoi nauçnoy konferentsii 20-24 Sentyabrya 2010, Ulan-Ude 2010, s. 264.

⁶Törbat Tsagaan- Batsühk Dunbüree- Jan Bemann- Thomas O. Höllmann- Peter Zieme, “A Rock Tomb of The Ancient Turkic Period in the Zhargalant Khaikhan Mountains, Khovd Aimag, with the Oldest Preserved Horse-Head Fiddle in Mongolia - A Preliminary Report”, çev. N. Riedl, E. Schalk, *Current Archaeological research in Mongolia*. Papers from the First International Conference on “Archaeological research in Mongolia” held in Ulaanbaatar, August 19th-23rd, 2007, Ed. J. Bemann-H. Parzinger-E. Pohl-D. Tseveendorzh, Vor-und Frühgeschichtliche Archäologie Rheinsche Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, Bonn Contrinutionsto Asian Archaeology IV, Bonn 2009, p. 365-366.

⁷Turbat-Batsuh-Batbayar, a.g.e., s. 265.

Resim 1*Cargalant Hairhan Kurganının Genel Görüntüsü*

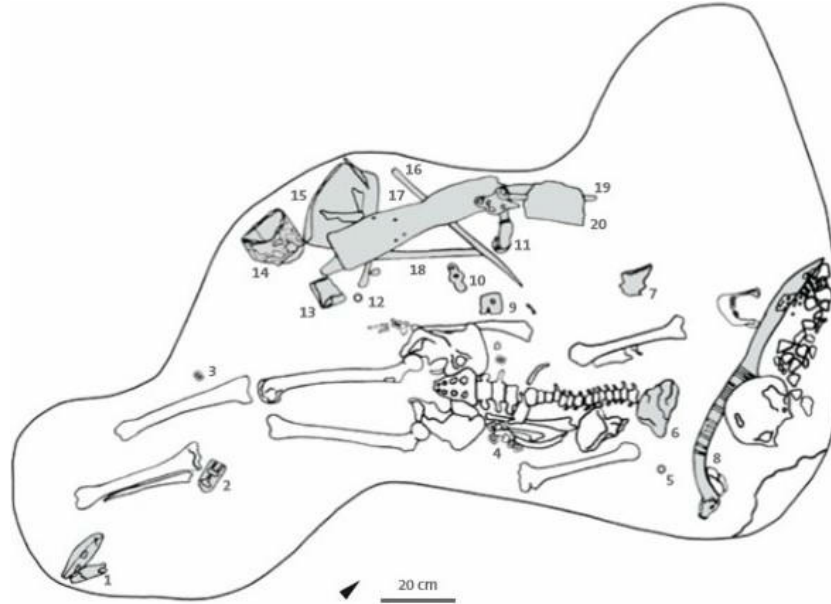
Kaynak: Törbat-Batsüh-Batbajar, a.g.e., s. 227

Kurganda tespit edilerek, gün yüzüne çıkarılan buluntular, İslamiyet öncesi Türk Dönemi konar-göçerlerine ait diğer kurganlarda bulunan arkeolojik malzemelerle benzer özellikler taşımaktadır (Resim 2). Nitekim kurganda cenaze ile birlikte gömülen ve dönemin Türk boylarının geleneksel olarak kullandığı oval şekilli üzengi kulpu (üzenginin iki kenarına yerleştirilmiş olan halkalar), oturağı geniş olan eyer ve yuvarlak şekilli eyer kaşı, kemik kemer tokası, ince demir zırh parçaları, ağaç kabuğundan yapılmış içinde bir bağ ok bulunan ok torbası (sadak), yay, kayın ağacı kabuğundan yapılmış yay torbası (yay kesesi) ve bunların süslemeleri ile dörtgen şekilli kemer üstü süslemeler, demir bıçak, ağzı açık bronz halkadan oluşan arkeolojik kalıntılar, İslamiyet öncesi bilhassa Göktürk dönemi kültürel yaşantısını yansıtmaktadır.⁸ Özellikle eyeri ve üzengileri incelediğinizde klasik bir Göktürk eseri olduğunu net bir şekilde müşahade etmek mümkündür (Resim 3).

Resim 2*Altay Arpı'nın kurgandaki konumu*

Kaynak: Törbat-Batsüh-Batbajar, a.g.e., s. 227

⁸Battulga Ts., "Altay Dağları'nda Bulunan Eski Müzik Aleti", *Moğolistan'da Türk Ayak İzleri*, ed. Battulga Ts.- Mönhtulga R. - F. Albayrak, Ulanbator, 2016, s. 90, 92.

Resim 3**Kurganın Genel Görüntüsünün Çizimi**

Kaynak: Törbat-Batsüh-Batbajar, a.g.e., s. 226

Kurganın ait olduğu dönemin tespiti noktasında araştırmacılar farklı görüşlere sahip olsalar da kurganda bulunan sadaktan alınan numune üzerine yapılan radyo karbon testi sonucuna göre mezar kalıntısı 590-670 yılları arasına ait olmalıdır.⁹ Bu şekilde kurganın Göktürk dönemine ait olduğu net bir şekilde ortaya konulmuştur.

3. Altay Arpı ve Türkçe Metin

Kurganda yukarıda da ifade edildiği üzere çok sayıda tarihi ve arkeolojik malzeme bulunmuşsa da şüphesiz buluntular arasında en dikkat çekici olan “Altay Arpı” adı verilen müzik aletidir.

Kurganda bulunan iskeletin başının bulunduğu yerde ahşaptan yapılmış olan ve daha sonraları “Altay Arpı” adı verilen söz konusu müzik aleti, üst tarafı yukarı doğru uzanır ve başucu doğuya işaret eder şekilde konumlanmış olarak bulunmuştur. Enstrümanın orijinal konumundan kaydığına dair bir işaret bulunmamaktadır. Uzun yıllar aynı pozisyonda kurganın duvarına dayalı bir şekilde durmasına rağmen, hala gayet iyi bir durumda muhafaza olunmuştur. Arpın yapımında dayanıklı bir ağaç türü olan kayın ağacının kullanılmış olması ve iyi bir ağacın seçimi bu dayanıklılık süresini arttıran önemli bir faktör olmuştur.

Arpın boyutları ve fiziki durumu: Arpın gövde uzunluğu 72 cm, genişliği 10,2 cm, gövdenin altında bulunan ses çıkarma amacıyla oyulan haç şeklindeki ses deliğinin boyutları ise 1,9 x 2,4 cm’dir. Müzik aletinin boyun bölümünün ana kısmı 2,8 x 3,2 cm, orta kısmı 2,4 x 1,8 cm, üst kısmı 2,1 x 2,7 cm’dir. Aletin başının boyutları ise kulak ucundan burnuna kadar 5,8 cm, kafa arkasından burnuna kadar 4,9 cm’dir. Gövde uzunluğu 35,3 cm, genişliği 10 cm, kalınlığı 1,79-4,21 cm’dir. Tellerin takıldığı kamanın uzunluğu 8,1 cm, genişliği 6,03 cm, tellerin bağlandığı delikler arasındaki mesafe 6,28 mm’dir. Sap kısmındaki at başının arkasında bulunan deliğin boyutu ise 8,6 x 6,6 mm’dir.¹⁰ (Resim 4).

⁹Steppenkreier-Reiternomandes 7.-14. Jahrhundert aus der Mongolei, Bonn LVR Landes Museum, Bonn 2012, s. 380.

¹⁰Törbat-Batsuh-Batbayar, a.g.e., s. 162-163.

Resim 4
Altay Arpı

Kaynak: Törbat-Batsüh-Bemmann-Höllmann-Zieme, a.g.e., s. 375

Altay Arpı Moğolistan Ulusal Tarih Müzesi'ne getirildiğinde, boyun, rezonans kapağı, köprü ve sızdırmazlık tıpası olmak üzere dört parçadan oluşmaktaydı. Rezonatör, yuvarlak bir deliğe ve ortasına yapıştırılmış bir köprüye sahip olan ahşap bir kapak ile kapatılmıştır. Köprü, trapez şeklindedir, üst kısmı ise kırılmış ve eksiktir. Korunmuş olan köprü fragmanının üç tane tel deliği bulunmaktadır. Gövdenin alt kısmının ortasında ses çıkışı için haç şeklinde bir ses deliği oluşturulmuştur. Aletin gövdesi ve rezonans kapağı deforme olmuştur. Enstrümanın kavisli boynu, siyah hasır lifleri ile sarılmıştır ve enstrümanın gövdesinden öteye uzanan, oyulmuş bir at kafası şeklinde bitmektedir. Ayrıca boynun ahşap materyalinde, ahşaba çapraz olan çizikler görülmektedir ve bu nedenle özellikle atın kafası olan bölgede yapısal olarak zayıflık gösterir. Bükümün tepesinde boyun kırılmıştır. Bu sebeple de restorasyon kapsamında atın kafasındaki ahşap madde yapısal olarak güçlendirilmiş ve çatlak yapıştırılmıştır. Ayrılmış köprü orijinal konumunda sabitlenmiştir. Ancak rezonans kapağı, enstrüman gövdesinin ve rezonans kapağının güçlü, düzensiz kırılmaları nedeniyle kalıcı olarak sabitlenememiştir.¹¹

Müzik aleti ne yazık ki boyun veya baştaki ses mekanizmalarını artık gösterememektedir. Köprüdeki oldukça koyu küf (patina), muhtemelen bağırsaktan oluşan tellerin kabul edildiği yerde daha açık izler göstermektedir. Bunlardan da eser kalmamıştır (Resim 5). Bütün bu malumatların ışığında Altay Arpı'nın çerçeveli arplar için karakteristik olan ön kolun bulunmadığı göz önüne alınınca, açılı bir arp olduğu anlaşılmaktadır.¹² Sonuç olarak denilebilir ki diğerler arplarla karşılaştırıldığında Altay Arpı'nın sıra dışı bir özellik taşıdığı ve elimizdeki verilere göre başka bir örneğinin de bulunmadığı anlaşılmaktadır.

Resim 5
Altay Arpı Moğolistan Cengiz Kağan Müzesi'nde

Kaynak: E. Kalan Arşivi

¹¹Törbat Cagaan - Batsüh Dunbüree - Batbajar Tömör-Oçir, "Das Felsgrab aus Žargalant, Manchan sum, Chovd ajmag", *Steppenkrieger-Reiternomandendes 7-14. Jahrhunderts aus der Mongolei*, Bonn LVR Landes Museum, Bonn 2012, s. 258-259.

¹²Susanna Schulz, "Die Altai-Harfe-Eine Rekonstruktion", *Steppenkrieger-Reiternomandendes 7-14. Jahrhunderts aus der Mongolei*, Bonn LVR Landes Museum, Bonn 2012, s. 147-148.

Moğolistan Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü ile Almanya'daki Rheinsche Friedrich Wilhelm Üniversitesi arasındaki anlaşma gereği adı geçen buluntuları onarma ve konservasyon çalışmaları bittikten sonra 2012 yılında Bonn'da (Steppenkreier-Reiternomandendes 7.-14. Jahrhunderts aus der Mongolei), 2014 yılında Ulanbator'da (Talın mor'ton daiçdın öv soyol) organize edilen özel sergilerde sergilenmiştir.

Aletin sap ve kenar kısımlarda runik yazılı bir metin tespit edilmiştir. Kurgandan çıkarılan müzik aletiyle ilgili ilk incelemeleri yapan Törbat¹³ ve enstrümanın rekonstrüksiyonunu yapan Susanna Schulz¹⁴ (Resim 6) aletin sap kısmında bulunan at başından hareketle Moğolların günümüzde de kullandıkları at başlı atkuyruğundan teller olan yaylı müzik aleti "morin huur" olduğunu düşünmüştür.

Resim 6

S. Schulz tarafından yapılan rekonstrüksiyon

Kaynak: Schulz, a.g.e., s. 150

Altay Arpı'ndaki Türkçe Metin: Başta Törbat olmak üzere ekibinin en büyük yanılgısı her yönüyle Göktürk dönemini işaret eden çok sayıda buluntunun ortaya çıkarıldığı bu kurganın Moğolistan'da bulunması sebebiyle müzik aletinin de Moğollara ait bir müzik aleti olduğunu düşünmeleridir ki, bu durum çok da doğru bir yaklaşım değildir. Ayrıca müzik aletinin sap ve kenar kısımlarındaki runik harfli metin de arpın Türklere ait olduğunu gösteren en önemli kanıt niteliğindedir (Resim 7).

Resim 7

Altay Arpı'ndaki Türkçe yazıttan bir kesit

Kaynak: Törbat-Batsüh-Bemmann-Höllmann-Zieme, a.g.e., s. 378

Ünlü Alman Türkolog Peter Zieme, Moğol Türkolog Tsend Battulga, Kazak Türkologlar Karjaubay Sartkocaulı¹⁵ ve Napil Bazılhan¹⁶ Türkçe metin üzerinde ilk incelemeyi yapanlardır. Ancak genel itibarıyla

¹³Törbat-Batsüh-Bemmann-Höllmann-Zieme, a.g.e., s. 376.

¹⁴Schulz, a.g.e., s. 147.

¹⁵Karjaubay Sartkocaulı, "Yer ortağasından jetken Atadombıra", *Jalpiti bilimi janne türki tilderinin özehti meseleleri* Halıktardın ǵılımmı-teoriyalık konferentsiya materialdarı, L. N. Gumilev adındaki EÜU, Astana 2010, s. 34-41.

Türkologlar, Peter Zieme'nin okuması üzerinden söz konusu yazıt metnini okumaya ve yorumlamaya çalışmaktadırlar. Yazıtın okunmasına dair Zieme: "Enstrümanın gövdesi nihayet temizlendikten sonra, koruma kılıfının altında bulunan birkaç simge hariç hemen hemen hepsi görünür hale gelmiştir. Ahşabın üzerindeki simgelerin farklı baskılarla çizilmiş olması ve bazılarının özellikle yumuşak baskılı olması, onları diğer ağaç çizikleri ve çentiklerden ayırtırma konusunda büyük zorluklar ortaya çıkarmıştır. Buna istinaden bütün yazıt bir önyargı altında kalıyor. Şu ana kadar enstrümanın gövdesinde başlayan ve henüz netleşen işaretler - temizlikten önce- bir satırın sonu olduğunu gösteriyor. Derin çiziklerle atılmış ve bundan dolayı daha net bir şekilde okunulabilir olan bu başlangıç kısmı hariç geriye kalan diğer kısımlara dair kuşku ile bakılıyor"¹⁷ şeklinde ilk izlenimlerini ve tereddütlerini ortaya koymaktadır.

Moğol Türkolog Battulga Tsend, Altay arpının 2 yanında 6 satır, 60'dan fazla karakterden oluşan bir yazı bulunduğunu belirtmektedir. Battulga Tsend, arpın üzerindeki karakterleri incelemiş ve bazı karakterlerin çizilerek alete kazınmasından sonra üzerinin mürekkebi andıran koyu renkli bir madde ile yeniden çizildiğini tespit etmiştir. Ayrıca bazı karakterlerin de tam tersine önce renkli bir madde ile çizilip, ardından kesici bir alet ile önceki çizgilerin derinleştirildiğini ortaya koymuştur.¹⁸ Bu da yukarıda bahsettiğimiz Zieme'nin tespitini destekler bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır.

Müzik aletindeki metnin tahlili noktasında yapılan çalışmaları değerlendirdiğimizde Battulga Tsend'in metni temel alınarak, transkripsiyonunu ve günümüz Türkçesi'ne aktarımı aşağıdaki gibidir:

- **I. Satır:** 𐰢𐰇𐰏𐰏 / Yaylıy / Yaylı¹⁹
- **II. Satır:** 𐰢𐰇𐰏𐰏 / qad'ingč / destancı (ozan)
- **III. Satır:** (?) 𐰢𐰇𐰏𐰏 𐰢𐰇𐰏𐰏 / su (?)²⁰ ärgüši inäli / su...[nun] güçlüsü, - itimat edileni
- **IV. Satır:** 𐰢𐰇𐰏𐰏 / Yay oyıl / Yay-Oğıl (Destancı-Oğıl)²¹
- **V. Satır:** 𐰢𐰇𐰏𐰏 𐰢𐰇𐰏𐰏 / yip adar çür ä bitidim / İp takıp (?) çür [k]e²² yazdım.
- **VI. Satır:** ...𐰢𐰇𐰏𐰏 𐰢𐰇𐰏𐰏 𐰢𐰇𐰏𐰏 𐰢𐰇𐰏𐰏 / qad²³ säbči sözlä ayu bäriñ a! Kăp aziqsiz ayu barti / Ey! Yüce savcı (destancı) sözle söyleyiverin. Sözüñ dışına çıkmadan söyleyiverdi!

Altay Arpı'ndaki Tasvirler: Jargalant Dağı Altay Arpı'nın gövdesinin arkasında zengin içerikli kazılmış tasvirler bulunmaktadır (Resim 8). Altay Arpı'nın gövdesinin alt kısmında karşılaştığımız çeşitli figür ve tasvirlerin analizini yapmakta fayda vardır.

¹⁶Napil Bazılhan, "Köne türk deürinin muzıkalık aspabındağı (kobızındağı) metin: tarihi-derektanulı kalğaşkı taldau", *Türki örkneiyeti jane teuelsiz Kazakstan*, Kazakstan Respublikası teuelsizdiginin 20 jıldığına arnalğan halıkaralık konferentsiya materialdarı, I (A-İ), Ş. İbrayevtin redaksiyasimen, Astana 2011, s. 164-171.

¹⁷Peter Zieme, "Zum Runentextauf dem Musikinstrument", *Steppenkrieger-Reiternomandendes 7-14. Jahrhunderts aus der Mongolei*, Bonn LVR Landes Museum, Bonn 2012, s. 166.

¹⁸Battulga Tsend, "Cargalant hairhanı högcmiyn zemseg deerh ertnii biçees", *Talın mor'ton daiçdın öv soyol*, Ulaanbaatar 2014, s. 172.

¹⁹Bu sahada çalışan Türkologlar, genellikle bu sözcüğü "Oy yayla!" veya "yaylı (sesli)" şeklinde değerlendirmekle birlikte sözcüğün bir sonraki ünvanın tamamlayıcısı olması dolayısıyla Türkçe'deki yayılan, gezen dolaşan sözcüğünden hareketle "gezgin" şeklinde anlamlandırılmasının daha uygun olduğu kanaatindeyim.

²⁰Buradaki su sözcüğünden sonra gelen harf veya harfler okunamadığı için tamlanan sözcük netleştirilememiştir.

²¹Eski Türkçe döneminde "oğıl" sözcüğünün cinsiyet ayrımı yoktur. Bu ayrım XIII. yüzyıldan itibaren tarihi metinlerde karşımıza çıkmaktadır.

²²Diğer araştırmacılara göre bu sözcük, enstrümanın sahibi veya çalan kişinin adı olarak kabul edilmektedir. Ancak bu sözcükte datif (yönelme) eki olması gerektiği düşünüldüğünden Altay Arpı'nın o dönemdeki esas adının "çür" olabileceği mütalaa edilmektedir.

²³Türkiye Türkçesi ağızlarında kullanılan *gatin başına çık*- "yüksek bir yere çık" ifadesinden yüksek veya yüce anlamında kullanılabileceği düşünülmektedir.

Resim 8*Gövdedeki şekil ve tasvirler***Kaynak:** Törbat-Batsüh-Bemmann-Höllmann-Zieme, a.g.e., s. 373

Arptaki bu tasvirlerde 6 geyik, 1 dağ keçisi, 3 kurt, 2 köpek ve yayını geren bir avcı figürü yer almaktadır. Jacobson-Tepfer'e göre bu resimler ve figürler 3 farklı zaman diliminde yapılmış olması muhtemeldir.²⁴ Gövdenin alt kısmında ortada 4 geyik figürü ile dağ keçisinin ayakları müzik aletinin sapına bakacak şekilde kazınmıştır. Tasvirin genel çerçevesinde yer alan kurtlardan, ikisi üstten, biri önden geyik ve dağ keçisinin etrafını sarıp saldırmak üzere tasvir edilirken, köpekler ise en alttaki geyiklerin etrafında onları muhafaza eder şekilde işlenmiştir.

İlk kazınan tasvirler; kurt, köpek, dağ keçisi ve geyiklerin tasviri olmalıdır. Bu nedenle bu figürler ilk grup figürü oluşturmaktadır. Hayvanların gözleri, ağızları gibi ince detaylarını ihmal etmiş olmasına rağmen hayvanların genel vücut yapısı iyice tasvir edildiği için ne tür hayvan olduğunun tespiti kolaydır. Kurtlar, kuyruğunu yukarıya dik kaldırılmış halde, köpekler ise kuyruklarını yuvarlamış halde resmedilmiştir.

Hayvanların başı yukarıya bakacak şekilde tutulduğunda başı aşağıya bakan 1 geyik bulunmaktadır. Söz konusu geyiğin çizgileri ince, boynuzları tek çizgi ile gösterilmiştir. İlk gruptaki geyiklere göre geyiğin vücut oranlarında küçük bir hata yapıldığı fark edilmektedir. Mesela, boynu aşırı uzun olup arkaya eğilmiş, sırtı yay gibi göçmüştür. İlk gruptaki figürlere göre daha modellenmiş, gerçekten farklılaşmış olduğu görülmektedir.

En son kazınan figür ise resimlerin yukarısında bulunan başı aşağı bakacak şekilde resmedilen geyik figürüdür. Öne doğru uzayan uzun boyun, ince ve uzun çatal boynuz gibi detayları söz konusu figürün diğerlerinden farklı olduğunu net bir şekilde göstermektedir. Geyik figürünün yıpranmamış görüntüsü, cenazeden hemen önce özel olarak kazınmış olma ihtimalini ortaya çıkarmaktadır.

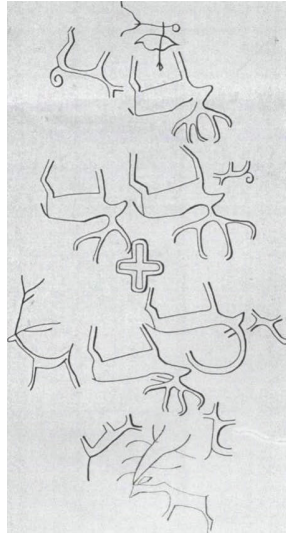
Eski Türkler'in kozmonografik anlayışına göre burada tasvir ve figürleri şu şekilde yorumlamak mümkündür. Birbirine benzer şekilde beş adet tasvir edilmiş, hayvanın tanrısal nitelik taşıyan kurt ile muhafız görevini üstlenen köpek olması kuvvetle muhtemeldir. Ancak bu konudaki çalışmalara bakıldığında bu tasvir köpek olarak kabul edilmiştir ki, tasvirde iki hayvan arasındaki en belirleyici unsur, yukarıda da

²⁴ Esther Jacobson-Tepfer, "Die Jagdszene auf dem Musikinstrument", *Steppenkrieger, Reirenomadendes 7.-14. Jahrhunderts aus der Mongolei*, K. Bemmann (Hrsg.), Darmstadt, Primus 2012, s. 158.

değindiği üzere kuyruk yapılarının farklı olmasıdır. Nitekim iki tasvirde hayvanın kuyruğu kıvrık olarak tasvir edilmiş, olup bu yönüyle köpek oldukları daha net bir şekilde anlaşılmaktadır. Kurdu Türk kozmolojisinde göksel bir varlık kabul edildiği gibi,²⁵ mitolojide zaman zaman tengrinin de karşılığı olarak kullanılmıştır. Öte yandan kurda göre köpek Türk mitolojisinde daha küçük bir role sahiptir. Dağ keçisi, Göktürk Hakanları'nın *ongunu* olup, göksel bağlantıyı sağlayan habercidir.²⁶ Dağ keçisi, aynı zamanda Göktürk aile sembolü olup, Bilge Kağan ve Köl Tigin Yazıtları'nda görmekteyiz. Geyik ise gerek Türk mitolojisinde gerekse de Türk kozmonografisinde son derece önemli bir role sahiptir. Geyik, bazen hayat ağacı bazen de ölümsüzlük otuyla birlikte tasvir edilmek suretiyle ölümsüzlüğün sembolüdür.²⁷ Irk Bitig'te gördüğümüz kadarıyla geyik, Gök Tengri ile de yakın temas içerisinde.²⁸ Geyik, avlanarak, kurban edilen ve hükümdarlık telakkisi ile yakından ilişkili bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁹ Geyik motifine, kaya resimlerinde bir piktogram olarak rastladığımız gibi, yazıtların ilk örneği olarak kabul edilen geyikli taşlarda da karşımıza çokça çıkmaktadır. Nitekim bu yönüyle dağ keçisi ve geyik tasvirleri genellikle birlikte tasvir edilmişlerdir.

Son olarak, en altta yayını geren bir avcı yatay olarak basit çizgilerle kazınmıştır. Avcının sadece başı yuvarlak olarak kazınmış olup, erkek olduğunu belirtmek için erkeklik organı aşağı sarkan kısa çizgiyle kazınırken, vücudu, elleri ve ayakları basit çizgilerle gösterilmiştir. Elinde tuttuğu yayın uzunluğunun avcının boyuyla karşılaştırıldığında 1 ile 1,2 metre arası olduğu düşünülmektedir. Okunun ucunda 3 dişli gibi görünmesine rağmen düz, yaprak şekilli oku ucunu gösterme çabası olmalıdır. Bu tarzda ok uçlarına Göktürk çağında sıklıkla rastlamaktayız.³⁰ Diğer taraftan bu insan figürünün ilk gruptaki resimlerle aynı gruba girmesi imkânsızdır. Ancak ikinci gruptaki tek geyik figürünün tarzı ve çizgi kalınlıklarına benzemektedir (Resim 9). Avcı figürüne benzeyen figürler Göktürk dönemi duvar ve kaya resimlerinde de sıklıkla karşımıza çıkmaktadır.³¹

Resim 9
Tasvirlerin çizimi

Kaynak: Törbat-Batsuh-Batbayar, a.g.e., s. 168

²⁵Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabaıcı Yay., İstanbul 2002, s. 135.

²⁶Haluk Tarcan, *Tarihin Başladığı Ön Türk Uygarlığı-Resmi Tarihin Çöküşü*, Paris 2004, s. 167.

²⁷Emel Esin, *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, Kabaıcı Yay., İstanbul 2004, s. 39, 42, 50.

²⁸Jean Paul Roux, *Eski Türk Mitolojisi*, çev. Musa Yaşar Sağlam, Bilgesu Yay., Ankara 2011, s. 72.

²⁹Çoruhlu, a.g.e., s. 143.

³⁰Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, TTK, Ankara 1984, s. 160.

³¹Törbat-Batsuh-Batbayar, a.g.e., s. 164-166.

Günümüzde Altay Arpı, Moğolistan Ulusal Tarih Müzesi'nde, MYM № V74.26.41-2014.15.8 numaralı kayıtla muhafaza altında tutulmakta ve sergilenmektedir.

4. SONUÇ

Göktürk dönemine tarihlendirilen ve Altay Arpı olarak adlandırılan bu müzik aleti, sahip olduğu yazıtı, gelişmişliği ve üzerinde bulunan figürleriyle, Avrasya'da daha önce bulunan müzik aletlerinden keskin bir şekilde ayrılmaktadır. Altay Arpı, bu özellikleri dışında teknik açısından da kendisinden önce üretilmiş olan bu türden müzik aletlerinin zirvesini teşkil etmektedir.

Ancak yukarıda da yer yer belirtildiği üzere, Altay Arpı'na dair başta Moğolistan ve Almanya olmak üzere yapılan çok sayıda çalışmaya rağmen halen aydınlatılmaya muhtaç pek çok husus karşımızda durmaktadır. Özellikle de arpın üzerindeki metnin anlamlandırılmasında net bir sonuç halen elde edilememiştir. Genel itibarıyla farklı bir okuma önerisi bulunmadığı için Uygurca uzmanı P. Zieme ve runik yazı konusundaki yetkin araştırmacı Battulga Tsend'in okuması üzerinden tercüme yapılmaktadır. Bu noktada metnin anlamlandırılması açısından biz de farklı bir anlamlandırma önerisinde bulunduk. Ancak yine de özellikle yazıt bilimiyle uğraşan araştırmacıların bu konuya daha fazla eğilmelerinde fayda vardır.

Bu noktada, göz ardı edilmemesi gereken bir diğer önemli husus, konar-göçer bir kültür yapısına sahip bir toplumda yazının kullanımının oldukça erken bir dönemde yalnızca devlet aygıtında değil, toplumsal düzeyde de yaygınlık kazanmış olmasıdır. Nitekim günümüzde yalnızca Moğolistan sınırları içerisinde, iki yüzü aşkın runik harfli Eski Türkçe metin uzmanlar tarafından tespit edilmiştir. Bu bağlamda, söz konusu müzik aleti üzerinde de aynı yazı sistemine rastlanması, Göktürkler döneminde yazının kullanım alanının ne denli geniş olduğunu ortaya koymaktadır. Yazının bu derece yaygın bir biçimde kullanılması ise, dönemin toplumsal yapısında söz konusu yazının öğretilmesine yönelik kurumsal yapılar—muhtemel eğitim kurumları—bulunduğu yönünde önemli ipuçları sunmaktadır.

Ayrıca bir müzik aleti olması hasebiyle, müzikologların da bu konu üzerine eğilmesi ve aletin orijinali üzerinde çalışmalar yapması gerekmektedir. Nitekim her ne kadar Türkçe bir metin yer alsa bile, bazı Moğol akademisyenler bu müzik aletini Moğollar'ın meşhur *morin huur* enstrümanı ile özdeşleştirmekte ve hatta onun atası sayma girişiminde bulunmaktadırlar. Hatta bu girişimin D. Ganpürev gibi müzikologlar tarafından idealize edildiği (Resim 10, 11), bambaşka bir şekle dönüştürüldüğü ve müzik aletinin Moğollaştırıldığı görülmektedir. Bunun dışında Karjavbay Sartkocaulı gibi Kazak Türkologlar da bu anlamda hataya düşerek, Altay Arpı'nı Kazakların milli enstrümanı "dombra"nın atası olarak zorlama bir şekilde kabul ettirmeye çalışmışlardır. Ancak bu noktada gerek Moğol gerekse de Kazak araştırmacıların yaklaşımlarının bilimsel bir temele dayanmadığı aşikârdır. Nitekim Altay Arpı'nı hem fiziksel özellikleri ve hem de kullanım biçimi açısından değerlendirdiğimizde; dombranın atası olarak değerlendirmenin hatalı olacağı görülmektedir.

Resim 10

D. Ganpürev, Altay Grubu ve Altay Arpı ile

Kaynak: E. Kalan Arşivi, 2014

Resim 11

Altay Arpı'nın Moğollar tarafından yapıpı kullanılan rekonstrüksiyonu

Kaynak: Cengiz Kağan Müzesi, 2025

Ayrıca Altay Arpı adı verilen bu müzik aleti, Avrasya'daki pek çok müzik aleti gibi konar-göçer kültürün bir ürünü olmakla birlikte, gerek üzerinde işlenmiş olan figürler gerekse de sap kısmındaki Türkçe metinden anlaşılacağı üzere, tamamen konar-göçer Türk kültürünün bir unsuru olduğu anlaşılmaktadır. Kurgandaki diğer buluntular da bu gerçekliğe katkı sağlamaktadır.

Yine müzik aletinin gövdesinde yer alan tasvir ve figürler, o dönemdeki inanç sistemi, doğaya bakış, sosyo-ekonomik hayat hakkında da önemli bilgiler sunmaktadır. Netice itibarıyla Altay Arpı, Türk tarih ve kültürünün nadide parçalarından birisi olmakla, zaten Türk Dünyası'nın ortak bir kültürel mirası olarak kabul edilmelidir.

Hakem Değerlendirmesi
Çıkar Çatışması
Finansal Destek

Dış bağımsız.
Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer Review	Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author declared that this study has received no financial support.

Yazar Bilgileri	Ekrem Kalan (Prof. Dr.)
Author Details	¹ Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Orta Çağ Tarihi Anabilim Dalı, Antalya, Türkiye. 0000-0002-7944-299X ekremkalan@gmail.com

Kaynakça | References

- Basilov, Vladimir Nikolayevich, “«Skifskaya arfa»: Drevneyshiy smıchkoviy instrument?”, *Sovetskaya Etnografiya*, IV (1991), 140-154.
- Bazılhan, Napil, “Köne türk deürinin muzıkalık aspabındağı (kobızındağı) metin: tarihi-derektanulık alğaşkı taldau”, *Türki örkneyeti jane teuelsiz Kazakstan*, Kazakstan Respublikası teuelsizdiginin 20 jıldıǵına arnalǵan halıkaralık konferentsiya materialdarı, I (A-İ), Ş. İbrayevtin redaktsiyasımen, Astana 2011, 164-171.
- Cagaan Törbat- Dunbüree Batsüch- Tömör-Oçir Batbajar, “Das Felsgrab aus Žargalant, Manchan sum, Chovd ajmag”, *Steppenkrieger-Reiternomandendes 7-14. Jahrhunderts aus der Mongolei*, Bonn LVR Landes Museum, Bonn 2012, 223-265.
- Çoruhlu, Yaşar, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabalcı Yay., İstanbul 2002.
- Esin, Emel, *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, Kabalcı Yay., İstanbul 2004.
- Jacobson-Tepfer, Esther, “Die Jagdszene auf dem Musikinstrument”, *Steppenkrieger, Reirenomadendes 7-14. Jahrhunderts aus der Mongolei*, K. Bemann (Hrsg.)-Darmstadt. Primus 2012, 15-161.
- Ögel, Bahaeddin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre)*, TTK, Ankara 1984².
- Rasonyi, Laszlo, *Tarihte Türklük*, TKAE Yay., Ankara 1993³.
- Roux, Jean Paul, *Eski Türk Mitolojisi*, çev. Musa Yaşar Sağlam, Bilgesu Yay., Ankara 2011.
- Sartkocaullı, Karjaubay, “Yer ortağasırđan jetken Atadombıra”, *Jalpi til bilimi jane türki tilderinin özekti meseleleri*-Halıktardın ǵılmımı-teoriyalık konferentsiya materialdarı, L. N. Gumilev adındaki EÜU, Astana 2010, 34-41.
- Schulz, Susanna, “Die Altai-Harfe- Eine Rekonstruktion”, *Steppenkrieger- Reiternomandendes 7-14. Jahrhunderts aus der Mongolei*, Bonn LVR Landes Museum, Bonn 2012, 147-155.
- Simonenko, Aleksandr Vladimiroviç, “Sarmatskoye pogrebeniye s tamgami na territorii Ol'viyskogo gosudarstva”, *Zoloto, kon' i çelovek: Sbornikstatey k 60-letiyu Aleksandra Vladimiroviça Simonenko*, Red. A. V. Simonenko, Kiev 2012, 241-262.
- Steppenkrieger-Reiternomandendes 7-14. Jahrhunderts aus der Mongolei*, Ed. Jan Bemann, Bonn LVR Landes Museum, Bonn 2012.
- Tarcan, Haluk, *Tarihin Başladığı Ön Türk Uygarlığı-Resmi Tarihin Çöküşü*, İstanbul 2004².
- Tsagaan, Törbat- Dunbüree, Batsuh- Tömör-Oçir, Batbajar, “Cargalant hairhanı högcmiyn zemseg”, *Talin mor'ton daiçdın öv soyol*, Ulaanbaatar 2014, 155-169.
- Tsagaan, Törbat- Dunbüree, Batsükh- Bemann, J. -Höllmann, T. O. -Zieme, P., “A Rock Tomb of the Ancient Turkic Period in the Zhargalant Khairkhan Mountains, Khovd Aimag, with the Oldest Preserved Horse-Head Fiddle in Mongolia- A Preliminary Report”, çev. N. Riedl, E. Schalk, *Current Archaeological Research in Mongolia*. Papers from the First International Conference on “Archaeological Research in Mongolia” held in Ulaanbaatar, August 19th-23rd, 2007, edited by J. Bemann-H. Parzinger-E. Pohl-D. Tseveendorzh, Vor-und Frühgeschichtliche Archäologie Rheinsche Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, Bonn Contributions to Asian Archaeology IV, Bonn 2009, 365-383.
- Tsagaan, Turbat – Batsuh, Dunbüree – Tumor-Oçir, Batbajar, “Skal'noye zahoroniye s muzikal'nım instrumentom v mongol'skom Altaye (Predvaritel'niye otsenki)”, *Drevniye kul'turi Mongolii i Baykal'skoy Sibiri*, Materialı Mejdunarodnoi nauçnoy konferentsii 20-24 Sentyabrya 2010, Ulan-Ude 2010, 264-265.
- Tsend, Battulga, “Altay Dağları'nda Bulunan Eski Müzik Aleti”, *Moğolistan'da Türk Ayak İzleri*, ed. Battulga Tsend - Mönhtulga Rinçenhorol - Fatma Albayrak, Ulanbator 2016, 90-101.
- Tsend, Battulga, “Cargalant hairhanı högcmiyn zemseg deerh ertnii biçees”, *Talin mor'ton daiçdın öv soyol*, Ulaanbaatar 2014, 171-179.
- Zieme, Peter, “Zum Runentext auf dem Musikinstrument”, *Steppenkrieger- Reiternomandendes 7-14. Jahrhunderts aus der Mongolei*, Bonn LVR Landes Museum, Bonn 2012, 166-169.

